

Teatr sənəti

UOT 792.

Seyid Cəmilə Azər qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
E-mail: jamazer46@gmail.com

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ YARADICILIĞINDA TEATR MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə: Əli bəy Hüseynzadə müxtəlif məqalələrində dramaturgiya və teatrın nəzəri məsələləri ilə məşğul olmuş və bu məsələləri praktikada tətbiq etmiş ilk Azərbaycan sənətsünaşlarından, tərcüməçilərindən biridir. Bu araşdırmada əsasən onun “Şiller” məqaləsi tədqiq olunur. Hüseynzadə Şillerin, Şekspirin, Molyerin və İbsenin dram yaradıcılığına nəzər salır, ictimai fikrin Avropa teatrlarının Şiller, Şekspir əsərlərinə münasibətini tədqiq edir. Təqdim olunan araşdırmada Avropa teatri və Əli bəy Hüseynzadə məsələsi aktuallaşdırılır.

Açar sözlər: teatr, Şiller, balet, Şekspir, Veymar

Əli bəy Hüseynzadəyə görə, mətbuat fikri işıqlandırır, teatr da əxlaqı işıqlandırır. “Şiller” məqaləsində bildirirdi ki, “Bizim Qafqaz müsəlmanları arasında, tənvi-əfkarın vasitələrindən biri qəzetə olduğunu ilk dəfə Həsən bəg Məlikov dərk etmiş bulunduğu kibi, təhzi-əxlaqın da vasitələrindən biri teatr və darülbədaye olduğunu ən əvvəl mərhum Mirzə Fətəli Axundov anlamış idi. Bunların hər ikisi öz məsləklərində böyük bir istedad, qabiliyyət göstərmiş olduqları halda təşəbbüs etdikləri iş paydar olmayıb tərək edildi. Hər iki işığın ikisi də söndü, həm də bir xeyli müddət şölələnməmək üzrə söndü” [1].

Əli bəy Hüseynzadə bu işin davamlı olmamasının səbəbini Axundovdan sonra yeni dramaturqlar nəslinin yetişməməsi ilə xarakterizə edirdi: “Lakin mətəəssüf, içimizdə Mirzə Fətəli kibi bir teatr mühərriri bir daha zühur etmədi. Çünki öylə istedadı-fövqəladələr sadə bizdə deyil, sair əqvamı arasında dəxi əsrlərdə bir-iki dəfə görünən şeylərdir. O halda nə etməliyiz? Yeni bir Mirzə Fətəlinin zühurunumu bəkləməliyiz?.. Şimdi bəkləmək, gözləmək zamanı deyil. Vəqəən, Nəcəf bəg Vəzirov, Nəriman Nərimanov, Haqverdiyev, Qənizadə tərəfindən Azərbaycan şivəsində bu yolda bir neçə asar vücudə gətirilmişdir. Ancaq bunlar bugünkü ehtiyacımıza nisbətən azdır, nakafidirlər. Onun üçün naçar Avropa mühərrirlərinin asarını ələ alıb bunları bir-bir tərcüməyə, ya təhvilə qeyrət etməliyiz” [2].

Hüseynzadə tamaşaya qoyulması ən uyğun olan Avropa müəlliflərini xatırladırdı. Bunlar əsasən, Şekspir, Molyer, Şiller və İbsendir. Yəni bu dramaturqların əsərlərini həm tərcümə edib çap etməliyik, həm də teatrda tamaşaya qoymalıyıq. Artıq bu işin mütəxəssisləri meydana idi və ilk təcrübələr tamaşaçı auditoriyasını formalaşdırmaqda idi. Qoqolun "Müfəttiş" əsərini diş həkimi Məhəmmədəli bəy Səlimbəyov tərcümə etmiş və əsər Tağıyev teatrında tamaşaya qoyulmuşdu. Məhz ciddi repertuar siyasətini həyata keçirmək üçün Hüseynzadə bildirirdi ki, tərcümələr

qüsurlu olsa da indiki halda qəbulumuzdur. Çünki vaxt və zaman həmin qüsurları təshih edə bilərdi, amma teatr həyatını canlandırmaq onun başlıca qayələrindən biriydi.

Diqqəti cəlb edən nöqtələrdən biri də Hüseynzadənin Şekspir və Şiller dramlarına münasibətidir.

“Füyuzat” jurnalının 1907-ci ildə dərc olunmuş 25 may tarixli 18-ci sayının üz qabığında Homer və Firdovsi ilə yanaşı, dünyanın böyük faciə-nəvisi Şekspirin də təsviri verilib. Jurnalın bir neçə sayında dahi dramaturqun “Yuli Sezar” faciəsi dərc olunub.

Əli bəy Hüseynzadə “Hamlet”in aktuallığını nədə görürdü? “Məlumdur ki, həmiyyət-mənd, alicənab, alim, bədayepərvər, büləndamal bir şahzadə olan Hamlet pədəri-müşfiqinin vəfatında zimədxəl zənn etdigi ögey atası ilə bir mübarizəyə məcbur olmuş idi. İştə yeni türklər də Sultan Muradın süqutundan və Midhət Paşanın şəhadətindən sonra Sultan Həmidə bir ögey ata nəzərilə baxırlar” [3].

Əli bəy Hüseynzadə “Hamlet”in Abdulla Cövdət tərəfindən tərcüməsindən də bəhs edir: “Adətən əslindən heç bir vəchlə geri qalmıyor!..” [4].

Xatırladığımız kimi, diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də Hüseynzadənin Şekspirə olduğu kimi, həm də Şillərə münasibətidir. O, Şillerin bütün səhnə əsərlərinin Azərbaycan teatrında tamaşaya qoyulmasına nail olmaq istəyir və bunu təlqin edirdi. 1906-cı ildə yazdığı “Şiller” məqaləsində bilavasitə bu böyük alman dramaturqunu Azərbaycan teatr aləminə daha dərinlən tanımaq məqsədini güdür, yeri gəldikcə Azərbaycanın teatr həvəskarlarını alman dramaturqunun “Don Karlos”, “Mariya Stüart”, “Orlean qızı”, “Valşteyn”, “Vilhelm Tel” əsərləri barədə bilgiləndirirdi.

Hüseynzadə xatırladırdı: “Şiller sadə teatra məxsus əsərlər yazmaq ilə iktifa etməmişdir. Müşarileyh teatr haqqında dəxi ayrıca gözəl məqalələr yazıb, teatrın millətə nə dərəcələrdə mənfəətbəxş olacağını dəlaili-vazehə və qətiyyə ilə isbat etmişdir” [5].

Xüsusi vurğulamalıyıq ki, Azərbaycanda kifayət qədər məşhur olan “Teatr – məbəddir” tezisinin ədəbi-estetik düşüncəmizə daxil olması da XX yüzilin əvvəllərinə – Əli bəy Hüseynzadənin 1906-cı ilin 18 noyabr tarixli “Füyuzat” jurnalının 5-ci sayında dərc olunmuş “Şiller” məqaləsindən sonra daxil olub. Hüseynzadə bildirir ki, Şiller “Mariya Stüart” faciəsini yazarkən əsərə kilsəyə məxsus bir ayindən bir epizod əlavə etmək istəyirdi. Bundan xəbər tutan Veymarın baş rahibi Veymar teatrının bədii rəhbəri Hötenin yanına gəlib kəskin etirazını bildirdi. Şilləri bu yoldan çəkəndirməyi ondan tələb etdi. Rahibi dinləyən Höte təmkinini pozmadan cavab verdi ki, “Teatrın xadimi, yəni rejissor, dramaturq həqiqi bir vaizi-ruhani olduqca teatr məbədə çevriləcəyi kimi, həqiqi bir rahibdən məhrum olan kilsə də teatra dönə bilər”[6]. Hötenin bu sözləri teatr anlayışının dünyadakı istiqamətini müəyyənləşdirdi. Bu gün dünyada çox yaygın olan “Teatr – məbəddir” fikri Hötenin Veymar şəhərinin baş rahibinə dediyi həmin sözlərdən qaynaqlanır və Əli bəy Hüseynzadənin 1906-cı ildə yazdığı həmin məqaləsindən sonra məlum fikir Azərbaycan teatrının da estetik prinsipini ifadə edən tezis kimi məşhurlaşdı.

Mütaliə və tamaşaçı mədəniyyətinin formalaşdırılması baxımından Hüseynzadənin teatr amilinə konseptual yanaşması teatrın inkişafına hədsiz təkan verməkdəydi.

Məlumdur ki, Hötenin təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında ilk tərcüməsi Əli bəy Hüseynzadənin adı ilə bağlıdır. 1932-ci ildə o, “Faust”un tərcüməsini İstanbulda nəşr etmişdi. Bu, “Faust”un Türkiyədə nəşr olunan ilk versiyasıydı.

1806-cı ildə “Füyuzat” jurnalı üz qabığında Şillərlə Hötenin Veymar şəhərindəki məşhur birgə heykəllərinin təsvirini təqdim etmişdi. Eyni zamanda jurnalın ilk sayından etibarən Hüseynzadənin tərcüməsində “Faust”dan parçalar dərc edilmişdi. Hüseynzadə bunu həm ədəbi vəzifə kimi, həm də ideoloji vəzifə olaraq reallaşdırmışdı. Əli bəy Hüseynzadə Höte və Şillərə yönəlməklə Azərbaycanda romantik teatrın pərdələrini açır, ən yaxşı halda isə fikir həyatımızda və teatr tariximizdə Hüseyn Cavidin adıyla tanınacaq romantik teatr, yaxud Cavid teatrı üçün münbit zəmin yaradırdı.

Teatr problemini daim aktuallaşdıran Hüseynzadə “Abdulla Cövdət “İctihad”ı ilə Misirdə ictimad başlayır” məqaləsində teatrı millətin tərəqqisi yolunda başlıca amillərdən hesab edir və onu “Kəbəyi-nicat” adlandırır, yaxud qeyd etdiyimiz kimi, “Şillər” məqaləsində teatrı “təhzibi-əxlaq”, yəni əxlaqı zənginləşdirən vasitələrindən biri” olaraq dəyərləndirirdi.

“Siyasəti-fürusət” əsərində Əli bəy Hüseynzadə teatrı İsgəndərin dünyanı, Daranın ölkəsini bütövlükdə göstərən aynası ilə – “Ayineyi-İsgəndər”lə müqayisə edir. Ədibə görə İsgəndərin hərbi taktikada istifadə etdiyi aynası kimi, Yunanıstanda yaratdığı teatrlar onun döyüşlərdə istifadə etdiyi aynalardan az əhəmiyyətli deyildi. Güzgü müharibə coğrafiyalarını daha aydın və daha yaxından göstərdiyi kimi, makedoniyalı İsgəndərin Yunanıstanda yaratdığı teatrlar da yunan xalqının özünü tanımasında, bir millət olaraq yetişməsində əhəmiyyətli iş görmüşdü: “– Ya Şeyx, sən İsgəndərin aynasına baxmaq istiyordun, işlə günah dedigin teatr, o da bir aynadır. Zəti İsgəndər zamanında şü aynaya pək əhəmiyyət vermiş idi. Yunanıstanda dövründən qalma əzəmətli teatr binalarının xərəbələri bu gün belə ağıllara heyrat veriyor. Sofokl, Esxil, Evripid, Aristofan kibi ədib və şairlərin tərcümanı-əfkarı olan böylə aynalar sayəsində idi ki, İsgəndər ümum yunanların gözünü açib, hissiyyati-vətnpərvəranəsini oyandırır Daranın kişvərini hərc-mərc etdi” [7].

“Siyasəti-fürusət” dram, ssenari, roman janrlarının qovuşuğunda yaranmış əsərdir. Remarkalarla, monoloqlarla zəngin olan bu əsərdə 2500-3000 illik tariximiz, həm gəlib keçmiş minilliklərdəki estetik günyagörüşümüz, onların müxtəlif sivilizasiyalarda və formasiyalarda, hətta müxtəlif mərhələlərdə, nəinki teatr, nəinki rəssamlıq, mədəniyyətin bütün sferaları, o cümlədən yuxarıda xatırlatdığımız kimi, hətta baletə qədər – XX əsrin əvvəllərində Amerika baletinin görkəmli nümayəndəsi, dünyada yeni rəqs sisteminin qurucusu balerina Aysedora Dunkanın ifası, yaxud 1908-ci ildə Təbriz qızlarının məşrutə hərəkətinə istiqamət verən “Fəcri-mədəniyyət” rəqslərinə qədər xəyali bir xətt, istiqamət vardır. Hətta sənətin hər bir sahəsini diskursa açıq edən və ssenari estetikasında yazılmış, həm bir bədii filmin, həm bir teatr tamaşasının mətni kimi oxunan bu əsərdə mədəniyyətə modern münasibətin estetik

modelini təklif edən xüsusiyyətlər vardır. Tarixin içində hərəkət edən piramida, piramidanın üstündə bir əli qızıl zincirlə piramidaya zəncirlənsə də, bir əlində qlobus tutan Əmir Teymur. Qacar, həm də Teymura və Qacara və təkcə onlara deyil, bütün milli tariximizə münasibət vardır. Həm də bütün türk mədəniyyətini bədii, teatral müstəviyə hansı estetik ampuadan çəkmək lazımdır sualına cavab vardır. Əsər 1906-cı ilin mətbuat icmalı kimi qələmə alınıb. “Siyasəti-fürusət” Dantenin “İlahi komediya”sı kimi o biri dünyada, yəni ruhlar aləmində baş verir və əsərdə tarixin güzgüsü olan tunəldə, mağarada başqa dünyaya keçid üçün müasir kinonun, teatrın istifadə etdiyi ənənəvi metodlarla və metaforalarla deyil, mavimtraq işıqlar saçan fosforlu skeletlərin ifa etdiyi Sen Sansın “Dans makaber”inin müşayiəti ilə baş verirdi.

“Siyasəti-fürusət”i hətta Coysun mətnləri ilə də müqayisə edə bilərik. 1908-ci ildə yazılmış bir mətnə Əbülbəşər, yəni ilk insan, başqa təbirlə Adəm vardır. O Cənubi Azərbaycan məşrutəçilərinin qatı düşməni Şeyx Fəzlullahı və Rusiya Dövlət Dumasında Həqiqi Rus İttifaqının lideri, velikorus ideoloqu Pruşkeviçin kölgəsini o biri dünyada, yəni Dantenin “İlahi komediya”sındakı kimi bir axirət həyatında teatra baxmağa dəvət edir. Buyurun, teatra deyir və Şeyx Fəzlullah Kəyumərsin – ilk insanın dəvətinə tərəddüdlə cavab verir: “Ey padşahlar atası, bizcə teatr haramdır. Oraya getmək günahdır. Bən bu yaşımla, bu sifəti-ruhaniyyəmlə, başımda üləmayə məxsus bu yekə ənamamə ilə teatra nasıl gedə bilərəm ki, özümüz onu hər kəsə qadağan edirik?” Kəyumərs isə cavabında təbəssümlə “Siz teatra getməyəcəksiniz, teatr özü buraya gələcəkdir” – deyir. Və bu arada bulundurları mağara birdən-birə elektrik işıqlarıyla işıqlanır və bu üç nəfər o dünyada özlərini parter adlandırılan skamyalarda görürlər. Müəllif əlavə edir ki, orada teatr həvəskarı bir bakılı bulunsa idi, “Nicat” cəmiyyətinin dram şöbəsi üzvlərini – aktyorlarını səslərindən tanıya bilərdi. “Nicat” cəmiyyətinin aktyorları mağarada qurulmuş səhnədə Nəriman Nərimonovun “Nadir şah” tamaşasını göstərir. Əsərdə üç Nadir var. Amma müasir teatr konteksti baxımından “Siyasəti-fürusət”də oynanılan “Nadir” dramı mağaradakı səhnədə kino estetikasında qurulmuş və mətnə “Nadir” filminin sinopsisi təsirini bağışlayır. 100 il bundan əvvəl yazılmış bu əsərdə postmodernist qurğular müşahidə olunur. Tamaşanın ikinci fəslə barədə müəllifin belə bir qeydi var: “Nadir yavaş-yavaş özü şah olmağı quruyor. Vəqəən haqqı da var. Şahlığa ondan layiq İranda kim var idi? Teatrın bu fəslə Şekspirin “Maqbet”ini anladıyor” [8].

NƏTİCƏ

Əli bəy Hüseynzadə teatrın inkişafında bədii mətn faktoru üzərində ayrıca dayanırdı. Teatrlara, rejissorlara yalnız Avropa dramaturgiyasının nümunələrinə önəm vermələrini tövsiyə edirdi. Dram mətnlərini yaradacaq estetikaların müəyyənləşdirilməsi, onların dövriliyyəyə qatılmasına Hüseynzadə prinsipial yanaşırdı. Başqa mühüm aspektlər də var idi, amma başlıca amil teatrın estetik strategiyası idi.

Джамиля Сейид Азер гызы

ПРОБЛЕМЫ ТЕАТРА В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИ БЕЯ ГУСЕЙНЗАДЕ

Резюме: Али-бей Гусейнзаде – один из первых азербайджанских искусствоведов и переводчиков, который в своих статьях затронул теоретические вопросы драматургии и театра с разных аспектов. В этой работе исследуется его статья «Шиллер». Гусейнзаде изучает драматические произведения Шиллера, Шекспира, Мольера и Ибсена, исследует отношение европейских театров к произведениям Шиллера и Шекспира и общественное мнение о них.

Ключевые слова: театр, Шиллер, балет, Шекспир, Веймар

Sayyid Jamila Azer

ISSUES OF DRAMATURGY IN THE WORKS OF ALI BEY HUSEYNZADE

Summary: Ali Bey Huseynzade is one of the first Azerbaijani art critics and translators who dealt with the theoretical issues of dramaturgy and theater in his various articles and applied these issues in practice. Huseynzade's article "Shiller" is analyzed in this research. Ali Bey Huseynzade said that "the most famous playwrights of Europe are Shakespeare, Moliere, Schiller and Ibsen.

In the present case, their works are the first to be translated into our language.

We should try to get acquainted with these works both in the press and on stage." In other words, we should translate and print the works of these playwrights, as well as perform them in the theater.

The presented article examines Huseynzade's theoretical attitude to Shakespeare and Schiller dramas.

Key words: theater, Schiller, ballet, Shakespeare, Weima

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.06.2024